

Egy családi tragédia margójára

A Bácsmegyei Napló, a Minerva Nyomda és a Fenyves család sorsa
(1941-1947)

Az 1941 áprilisában végbement hatalomváltást követően a magyar hatóságok számos esetben megtorló intézkedést fogatosítottak azon szabadkai zsidók ellen is, akik a két világháború közötti periódusban kiemelkedő szerepet játszottak a kisebbségi magyar politikai élet, a kultúra, az irodalom létrehozásában. Ezek egyike volt a Fenyves család is, amelynek tulajdonában volt a *Bácsmegyei Napló*, később *Napló* napilap, illetve a Minerva nyomda. A magyar holokauszt hetvenedik évfordulójára emlékezve a család sorsának alakulását, tragédiáját a levéltári adatok tükrében mutatjuk be.

Steven Fenyves visszaemlékezése szerint a Szabadkára bevonuló magyar katonák már a birtokbavétel első napján, 1941. április 17-én fegyverrel törtek be lakásukba.¹ Másnap Bittó Dezső tábornok, Szabadka katonai parancsnoka egyik első intézkedésével, azonnal végrehajtandó végzésében tiltotta be a Fenyves család tulajdonában lévő, nagy hírű *Bácsmegyei Napló*, akkor már csak *Napló* címmel megjelenő napilapot.²

Novákovits tábornok pedig május 7-én küldött parancsot Bittónak a *Napló* örökébe lépett *Hírlap* című napilap szerkesztőségi átszervezésére. Mint írja: „Megállapítást nyert, hogy az ujjonnan engedélyezett *Hírlap*, a betiltott *Naplótól* csak külsőségekben különbözik, a szerkesztősége és kiadója nem változott meg. A szerkesztők ugyan magyar származásúak, de a kiadó Fenyves Ferencné csendes társával Lampel újvidéki lakossal együtt zsidó. Zsidó a kiadó-

¹ „The end of began on April 17, 1941. On the first day of the hungarian occupation (called “felszabadítás” (liberation) by the Hungarians), a Hungarian officer forced our father out of his office at gunpoint. The authorities forced us to discharge all our employees, including out long-time cook Mary (Maris)” Steven J. Fenves: *The life and art of Klara Gereb 1897–1944*, Author House, Bloomington, In: 2014, p. 18.

² IAS: F:60/P-3/1941.

*hivatalban foglalatostól Fischer László is. A lap budapesti vezérképviselete és kiadóhivatali vezetése Freystadt Miklós kikeresztelkedett német emigráns kezében van. Intézkedjen a lap kiadóhivatalának és szerkesztőségének haladéktalan teljes átszervezéséről.*³

Novákovits parancsát követően 1941. május 15-én újabb utasítás érkezett Szabadkára. Ebben Declava altábornagy Léh Lászlót, a Központi Sajtóvállalat Főtisztviselőjét a Minerva Nyomda élére azonnali hatállyal hatósági biztosnak nevezte ki.⁴ Május 19-én Bittó Dezső jelentésében arról értesítette Novákovitsot, hogy „a betiltott *Naplótól független az ujjonnan engedélyezett Hírlap. A lap szerkesztője és három munkatársa személyi adatait csatoltan betérjesztem azzal, hogy bár ezek előzőleg a Napló munkatársai voltak, a megejtett nyomozat szerint mindannyian megbízható magyarok és hivatásos újságírók. A Hírlapot továbbra is Fenyves Ferencné nyomdájában nyomják, hasonló minden tekintetben megfelelő nyomda hiányában. Fischer László a lap kiadóhivatalában nincs alkalmazva. A Hírlapnak Budapesten vezérképviselete nincs, az Freystadt Miklós budapesti kikeresztelkedett német emigránssal összeköttetésben nincsen.*”⁵

Érdemes elidőznünk az 1941. június 4-én keltezett detektívjelentésen is, amely a Minerva munkatársairól ad jellemzést. Ez a jelentés Lévy Endrével⁶ kapcsolatban többek között a következőt írta: „[...] *A Naplónál a híryanag feldolgozásánál, mint belső munkatárs működött. Cikkei is jelentek meg a Naplóban a szabadkai kisebbségekkel kapcsolatban az iskolaügyről és népességéről stb. Nevezett a magyarellenes szabadkai Magyar Olvasókör alelnöke volt és nyilvántartásunkban mint megbízhatatlan szerepel. Nevezett megállapításom szerint szélsőséges gondolkodású, aki állítólag kommunista is volt.*”⁷

Ugyanez a jelentés a nyomda hirdetési ügyeivel megbízott Fischer Lászlót baloldali érzelmű zsidónak állította be, s hasonló megfogalmazással élt dr. Szánthó Miklós esetében is. Sokcsics József újságíróról, aki a Napló rendőrségi és közigazgatási rovatát vezette, a magyar állambiztonság szóbeli közlések alapjára támaszkodva azt írta, hogy „[...] *nevezett revízió ellenes ténykedést folytatott a szerb megszállás alatt, azonkívül tagja*

³ IAS: F:60/P-2535/1941.

⁴ IAS: F:60/P-3783/1941.

⁵ IAS: F:60/P-2535/1941.

⁶ Lévy Endre (Szabadka, 1911. november 22.–Szabadka, 1985. október 29.) Völgyi Endre néven született, tanulmányait szülővárosában folytatta, majd jogot tanult. A Híd folyóirat egyik alapítója, első főszerkesztője. 1935-től a Napló munkatársa. A második világháború alatt a szabadkai Városi Könyvtárban dolgozott. A háború után a Magyar Szó elődjének, a Szabad Vajdaság napilap egyik alapítószerkesztője. 1948-ban a jugoszláv hatóságok a Kopár Szigetre (Goli otok) internálták.

⁷ IAS: F:60/P-3783/1941.

volt a Narodna Odbrana szerb egyesületnek is és mint szerb nemzetiségű véresen magyarellenes cikkeket közölt, valamint ő írta a Szabadka története című könyvet is. Meleg barátságot tartott fenn Turanov szerb rendőrkapitánnyal és Lévai Lővi Oszkárral, aki a szerb politikai detektívcsoport vezetője volt, bevándorolt zsidó és valószínűen Magyarországon a kommunizmus alatt tevékenykedett és ezért menekült át Szabadkára, fanatikus magyargyűlölő és a magyarság szempontjából rendkívül veszélyes egyénnel. Sokcsics az összes szerb lapoknak munkatársa volt és így teljesen megbízhatatlan egyén.”⁸

Fenyves (Friedmann) Pál, a nyomdaalapító Fenyves Ferenc fia, aki a lapnál újságíróként dolgozott, a jelentés szerint azért volt éppen internálva, mert az új hatalom cionistának, magyarellenesnek és szerbbarátnak tartotta.

Fenyves (Friedmann) Lajos, a nyomda részvényeinek a 8 százalékát birtokolta. Vele kapcsolatban a hatóságok csak azt tudták vádként felhozni, hogy tagja volt a Népkörnek, akkori nevén a Magyar Olvasókörnek. Fenyves Lajosné Geréb Klárának pedig az volt a bűne, hogy alkalmasszerűen rajzokat készített az újságnak. Özv. Fenyves Ferencné Baruch Erzsébetről a jelentéstevő azt nyomozta ki, hogy a céget 1931 óta gyakorlatilag ő irányította, s ezért havi 600 pengő fizetést élvezett. Ugyanakkor kiemelt figyelmet szentelt a jelentés Fenyvesék ingatlanjainak is. Ezzel kapcsolatban az olvasható benne, hogy Fenyvesné 1932-ben és 1936-ban 80 000 pengő értékben Szabadkán földet és házat vett, s azt is tudni vélte a jelentéstevő, hogy az idős hölgy Arandelovacon és Belgrádban is rendelkezett ingatlannal.

Hirschler Ferenc újságíró, akinek jugoszláv állampolgársági kérelmét a két világháború között a belgrádi hatóságok elutasították, s 1923-ban ki is utasították az országból, ugyancsak szerepelt a jelentésben. Hirschler egyébként előbb a *Délbácska* elődjének számító, erősen jobboldali *Reggeli Újságnál* volt szerkesztő, csak ezt követően került a *Naplóhoz*, majd a *Hírlaphoz*. Mivel ő is a Magyar Olvasókör, az egykori Népkör tagja volt, ezért természetesen őt is „magyarellenes, megbízhatatlan zsidó” minősítéssel látták el.⁹

A jelentés végül azzal zárult, hogy „a fent megnevezettek további alkalmazása nem kívánatos, mert a magyar sajtót zsidó szellemben vezették, cikkeket csak zsidó mentalitásból és angol orientációban jelentettek meg. A fenti megállapítások alapján is nemzetközi zsidótársaság, akik működése a sajtó terén veszélyt rejt magában. Az egész nyomda és sajtóvállalat a Fenyves (Friedmann) nevű zsidó család kezében volt, akik a Magyarországból emigráltak szélsőséges kommu-

⁸ Uo.

⁹ Uo.

nista zsidókat segélyezték és alkalmazták a vállalatnál. Minden valószínűség szerint a vállalat fenntartására a szerbek támogatását anyagilag is élvezték, amit az is bizonyít, hogy Fenyves Lajos 1937 évben, míg özv. Fenyves Ferencné 1932 és 1936 évben feltűnően nagymértékben föld és házingatlanokat vásároltak, ami jövedelmüket tekintve nem állott volna módjukban.”¹⁰

Nem térnénk most ki a *Bácsmezei Napló* politikai és irodalomtörténeti jelentőségére, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a fenti jelentés számos pontja ellentmond a dokumentumokkal bizonyítható tényeknek. Szinte biztosan állítható az, hogy a *Bácsmezei Naplót* 1914 óta birtokló Fenyves család már 1918 végén, 1919 elején komoly konfliktusba került a szerb katonai hatóságokkal. Ennek következménye az lett, hogy a lap betiltása mellett a lap rotációs gépe is elkobzásra került, ami miatt Fenyves még a budapesti hatóságokhoz is írt panaszlevelet. Ennek következtében akkor a magyar kormány még az SZHSZ Királyság budapesti képviselőjénél is tiltakozott, s követelte annak visszaadását. Fenyvesnek az első impériumváltáskor azonban nem csupán a *Bácsmezei Napló*ban betöltött szerepe miatt voltak gondjai. A levéltári adatok szerint a tulajdonában lévő Korzó mozit 1920. május 13-án pogromszerűen szétverték és felgyújtották. Kártérítésért még a Belügyminisztériumnak is írt, amire viszont sosem került sor.¹¹

A Fenyves családot a két világháború közötti időszakban a szerb értelmiség és a szláv nyelvű sajtó is sok esetben támadta. A *Subotički glasnik* például azzal vádolta meg, hogy az 1923-ban új épületbe költözött nyomda anyagi eszközeit a budapesti kormányzat biztosította számára, s követelte, hogy a hivatalos szervek vizsgálják ki a lap külfölddel folytatott üzletpolitikáját.¹² Ez a vád egyébként vélhetőleg nem volt légből kapott. A magyar kormányzat ugyanis a délvidéki magyarság támogatását a legnagyobb titokban működő, Teleki Pál miniszterelnök által irányított Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján (TESZK) keresztül a Szent Gellért Társaságon keresztül látta el. Bár a TESZK vezetői megtiltották, hogy a támogatott határon túli intézmények, lapok, közösségek tudomást szerezzenek a segélyek eredetéről, azonban a magyarországi pénzekekről vélhetőleg Fenyves Ferencnek is lehetett azért némi sejtése, akárcsak 1941-ben a család politikai és vagyoni múltját vizsgáló titkosrendőröknek is¹³, aho-

¹⁰ Uo.

¹¹ IAS, F:47. XX. 574/1920.

¹² Subotički glasnik, 1926. VII. 2. 9. szám.

¹³ A magyar kormány támogatáspolitikájáról bővebben lásd: A. Sajtó Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség... 39–41; Bárdi Nándor: A keleti Akció. Regió, 1995. 3. szám. Interneten letölthető: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00022/pdf/05.pdf> (Letöltés ideje: 2014. március 23.)

gyan arról is, hogy Vukov Lukács még 1921-ben azzal a váddal jelentette fel Fenyvest a szabadkai királyi ügyészségnél, hogy kapcsolatban áll a magyar kormánnyal.¹⁴

Mindezzel vélhetőleg az akkori döntéshozók vajmi keveset foglalkozhattak, ahogyan azzal sem, hogy például 1931-ben, miután a jugoszláv hatóságok oktrojált határozati javaslatban kimondatták a szabadkai zsidók államhűségét, annak szövegét Fenyves Ferenc az őt ért hatósági nyomás-gyakorlás és megfélemlítés hatására sem volt hajlandó leközölni, ami miatt pont az a Narodna Odbrana intézett a Fenyveshez közel álló szabadkai zsidók ellen heves támadást, amelyet a magyar hatóságok a családdal hoztak tíz évvel később összefüggésbe. 1941. június 7-én a Vkf ugyanis táviratilag utasította a hatósági biztost, hogy azonnali hatállyal távolítsa el a nyomdából Lévay Endrét, Fischer Lászlót, Szánthó Miklóst, özv. Friedmann Ignácét, Handelsmann Havas Károlyt, Sokscics Józsefet, Fenyvesné Geréb Klárát, özv. Fenyves Ferencét és Hirschler Ferencet.¹⁵ Decleva altábornagy július 9-én pedig arra adott parancsot, hogy a Minerva alkalmazásából állambiztonsági szempontból megbízhatatlannak tartott Szegedi Emilt is bocsássák el.¹⁶ Lampel Bélát, a kiadó ügyészét a Katonai közigazgatási osztály „*cionista vezér és angol-barát zsidónak*” ítélte meg, s ezért 1941. június 24-én Decleva altábornagy a városi katonai parancsnokságnak azt parancsolta meg, hogy „[...] a *Minerva nyomda és lapkiadó rt. alkalmazásában lévő állambűség szempontjából nem kívánatos alább megnevezett tisztviselőt állásából azonnali hatállyal bocsássa el*”.¹⁷

A *Napló* betiltását, illetve a Minerva Nyomda nacionalizálását követően a Fenyves család tragédiájának következő állomása 1942. november 17-e volt, amikor is Szabadka-szerte plakátok jelentek meg, amelyek azt tudatták a város polgáraival, hogy a zsidóknak az ingatlanuk bejelentését, mező-, erdőgazdasági tulajdonukat 1942. december 10-éig a polgármestéri hivatal 117-es számú szobájában kell bejelenteniük.¹⁸

Az érintettek ennek a felhívásnak eleget is tettek, s az ekkor bejelentett vagyonnal kapcsolatos dokumentumok a mai napig fennmaradtak. Innét tudjuk például azt, hogy Fenyves Ferencné, mint kiskorú fiai – Fenyves Péter, Fenyves Pál és Fenyves János gyámja a Halasi szőlőkben 800 négy-

¹⁴ A feljelentés szövegét egyébként maga Fenyves hozta nyilvánosságra 1923. február 3-án a Bácsmegeyi Naplóban, miután azt már 1921. szeptember 10-én a szabadkai Neven is leközölte.

¹⁵ IAS F:60:P-9168/1941.

¹⁶ IAS F:60/P-11326/1941.

¹⁷ IAS: F:60/p-6347/1941.

¹⁸ IAS F:60:ZS.B. 33157/1942.

szőlő területnyi szőlőt jelentett be.¹⁹ Fenyveséknek Nagyfényen is volt birtokuk. Ezen a birtokon 10 süldő malac, 1 csődör csikó, 4 igásló, 1 bikaborjú, 5 üszőborjú, 6 fejőstehén, 1 vetőgép, 1 kettes eke, 1 egyes eke, 1 kukoricavető gép, 1 12-es tárcsa, 1 borona, 1 henger, 1 kukoricamorzsoló, 1 darálógép, 1 4 HP. Petróleum motor, 1 répvágó, 3 szekér, 1 hintó, 1 két-kerekű kordé, 3 pár lószerszám, 1 alfaszeparátor és egy vajköpülő volt.²⁰

Bár az összeírás időben megtörtént, a birtokok kisajátítása Szabadkán vonatottan haladt. Egy 1943. szeptember 30-án kelt belügyminiszteri leirat megsürgetve a birtokok átadását, arról intézkedett, hogy azokat legkésőbb október 15-éig a gondosan kiválasztott sokgyermekes családoknak adják át. Ennek a rendeletnek a végrehajtása egyébként nem a helyi hatóságok miatt késlekedett. A polgármesteri válaszlevélből tudni azt, hogy a döntés-előkészítési mechanizmusok a Földművelődésügyi Minisztérium délvidéki földbirtok politikai kirendeltségénél akadtak el.²¹

Az ezzel kapcsolatos határozat ekkor egyébként már megszületett. Az FM délvidéki földbirtok-politikai kirendeltségének 1942. szeptember 23-án keltezett utasítása azonban csak november 8-án érkezett meg a szabadkai iktatóba. Ennek értelmében többek között kötelezték a zsidó ingatlantulajdonosokat, hogy ingatlanjaikat az összes alkotórészeikkel és tartozékaikkal együtt az államilag meghatározott kárpótlás ellenében engedjék át a magyar állam számára.²² Az állami kárpótlás azonban messze nem a reális értéken történt meg, amire a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter 1943. december 10-i körrendelete külön is felhívta a hatóságok figyelmét: *„[...] a kisajátítás valódi és teljes kártalanítás helyett csupán az 1942:XV. t. c. 5. paragrafusával által meghatározott térítés, amely a valódi és teljes kártalanításnál lényegesen kevesebb, fizethető ki kártalanítás gyanánt. [...] Felhívom a Hivatalt, hogy a kisajátítási eljárás előkészítése során a fentieket mindenkor tartsa szem előtt és az 1942:XV. t.c. szerinti átengedés alá eső ingatlanoknál csak az e törvény – másolatban csatolt – 5. paragrafusában meghatározott térítést ajánlja fel kártalanításul és a kisajátítási összeírásban is csak ezt az összeget tüntesse fel, mint ajánlott kártalanítási árat.”*²³

Az idézett rendelet egyébként csak a városok belterületén található ingatlanokra vonatkozott, s sok esetben a helyi hatóságok téves értelmezése miatt azokat az ingatlanokat is kisajátították, amelyek egyébként nem estek ebbe a kategóriába. Az Országos Szociális Felügyelőség ezért 1943.

¹⁹ IAS F:60:ZS.B. 40365/1942.

²⁰ IAS F:60:ZS.B. 35648/1942.

²¹ IAS: F:60/ZS.B.4235/1943.

²² Uo.

²³ IAS: F:60/ZS.B.54047/1943.

november 4-én arra utasította a megyei és törvényhatósági jogú városok közjóléti szövetkezeteit, hogy azoknál az ingatlanoknál, ahol kétséges az elhelyezkedés, függesszék fel a határozat végrehajtását.²⁴

Hogy pontosan hány személyt és mennyi ingatlant érintett számszerűleg a különböző rendeletek végrehajtása, a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján tudjuk rekonstruálni – jelenlegi adataink szerint százhusz szabadkai zsidó család volt ebben érintve – ugyanakkor nem zárva ki egy esetleges későbbi pontosítás szükségességét sem. Az egészen biztos, hogy abban a Fenyves család egésze (Fenyves Ferencné Baruch Erzsébet, Fenyves Péter, Fenyves Lajos és felesége Geréb Klára)²⁵ listázásra került.

A Fenyvesékkal kapcsolatos levéltári adatok az 1944 márciusában bekövetkezett náci megszállást követő időszakról is adnak számunkra rálátást. 1944. május 15-én Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter olyan körrendeletet küldött Szabadkára, amelyben a gyűjtőtáborokban elhelyezendő és elkülönítendő zsidók vagyonának biztosítását szabályozta. Ennek értelmében a gyűjtőtáborokba internált zsidók minden olyan tulajdonát, amelyet nem vihettek magukkal, négy példányú leltár készítése mellett zár alá helyezték. A vagyontárgyakat a készpénz, értékpapírok, nemesfémek és nemesfém tárgyak kivételével a deportálandó lakásának egy helyiségébe kellett összegyűjteni, ezt követően a helyiséget lezárták, és a következő felirattal látták el: *„Az 1600/1944. M.E. számú rendelet 12 paragrafusának értelmében szoros zár alá helyezett zsidó vagyon.”* Amennyiben a vagyontárgyakat nem lehetett a helyszínen biztonságba helyezni, úgy a rendelet értelmében azokat a hatóságok által kijelölt helyiségekben helyezték el. A rendelet értelmében a készpénzt, az értékpapírokat és értéktárgyakat a hatóságoknak kellett átadni, akik minderről nyugtát állítottak ki.²⁶ Az ugyanazon nap megküldött belügyminiszteri körrendelet értelmében a vagyonok zár alá vételét a pénzügyőrség szervei fogatosították. Abban az esetben, ha az adott területen ehhez nem volt meg a megfelelő emberállomány, úgy ezt a feladatot a helyi közigazgatási hatóságoknak kellett elvégezniük. A rendelet külön felhívta a figyelmet arra, hogy a zár alá helyezett ingóságokat *„[...] külön rendelet nélkül kiszolgáltatni nem szabad. Kizárólag közigazgatási hatóság megkeresésére és csakis bombatámadás folytán hajléktalanná vált vagy a zsidók elkülönítésével kapcsolatban lakásukból eltávolított nem zsidó személyek elhelyezésével kapcsolatban engedi meg a pénzügyminiszter úr azt, hogy a szoros*

²⁴ IAS: F:60/ZS.B.47639/1943.

²⁵ IAS: F:60/ZS.B.51615/1943.

²⁶ IAS F:60/XX/24043/1944.

*zár alá vett ingóságból bútorok, lakberendezési és háztartási cikkek bocsáttassanak – használati díj ellenében – a közigazgatási hatóságok rendelkezésére.*²⁷

A szabadkai aljegyző május 26-án arra utasította a szabadkai Zsidó Tanácsot, hogy május 30-áig írja össze a zsidók tulajdonában lévő irodai felszereléseket, illetve külön kimutatást kért a zsidók tulajdonában lévő páncélszekrényekről is.²⁸

A vagyonösszeírásokat közvetlenül a deportálások előtt az arra kötelezetteknek személyesen kellett elvégezni. Fenyves Lajosné a gettósítást követően a Vámpalota utca 7. szám alá volt kénytelen költözni. A Jókai tér 3. szám (a mai Zsinagóga tér) alatti ingóságát a Terézia tér 4. számú raktárhelyiségbe helyezte el. Az összeírás szerint Fenyvesné az ebédlőből 1 nagy és 1 kis kredencet, 1 álló órát, 1 nagy asztalt, 12 ebédlőszéket, 1 faliszekrényt adott át. A hallból 1 kerek asztalt és 6 széket, a beépített szekrényt és a tálalót a lakásban hagyta. Fenyvesék konyhájából 1 nagy kredenc, 1 asztal, 2 szék, 1 fászláda, 1 szemeteszláda, 2 ládaüveg és porcelán került átadásra. A spájzból állványokat, lisztesládát, szennyesszekrényt, vasalóasztalt és -deszkát vittek el. Az úri szobából 1 dívánt, 1 kis könyv-állványt, 2 láda könyvet, 4 festményt. A gyerekszobából 1 ágyat, 1 dívánt, 1 kis garnitúrát, 1 kisasztalt, 1 szekrényt, 1 gyerek íróasztalt, 1 láda használt függönyt, illetve festményeket adtak le. A lányszobából pedig 1 ágyat, 1 szekrényt, 1 kisasztalt, 7 nagypárnát.²⁹

A Fenyves családot, akárcsak a szabadkai zsidók többségét, 1944. június 16-án deportálták. Előbb Bácsalmásra, majd június 25-én Auschwitz II-Birkenaubá. A lapalapító Fenyves Ferenc még 1935-ben elhunyt. Özvegye, Baruch Erzsébet nem élte túl az elgázosítás előtti szelekción, Fenyves Lajos hitvese, Geréb Klára szintén Auschwitzban halt meg, míg Fenyves Pál 1944-ben Kolomeában vesztette életét. Fenyves Lajos még megélhette a világháború végét. 1946. február 6-án Szabadkán hunyt el. A család még életben maradt tagjai a titói rendszer felerősödő támadásának hatására 1947 októberében véglegesen távoztak az irántuk hűtlenné vált szülőföldről, hogy új életet kezdjenek egy más, szabadabb világban.³⁰

²⁷ IAS F:60/XX/24043/1944.

²⁸ Uo.

²⁹ IAS F:60/XX/34547/1944.

³⁰ Steven Fenyves visszaemlékezéseiben így ír erről: *„When Eszti and I escaped from the oppressive atmosphere of Tito’s Yugoslavia in October 1947, we could not take our few recovered belongings with us.”* Steven J. Fenyves: *The life and art of Klara Gereb 1897–1944...* p. 20.